

K FUNKCI SLOVESA *DÁT* – *ДАТЬ* V ČEŠTINĚ
A V RUŠTINĚ

1.

Pozornost lingvistů již nejednou z různých hledisek upoutalo sloveso jako centrální element výpovědi. Jubilantova fundamentální monografie o genezi slovesné flexe v indoevropských jazycích (Erhart 1989) byla svého druhu impulzem i k napsání těchto našich poznámek, i když se zde ovšem věnujeme nesrovnatelně nepatrnějšímu úseku slovesné problematiky a ze zcela odlišného hlediska.

Dosti častým předmětem badatelského zájmu jsou slovesa základního významu, vyjadřující existenci a posesivnost – totiž *být* a *mít* (*esse* a *habere*). Nejnověji o vzájemném vztahu a různých funkcích obou těchto sloves v ruštině a v češtině pojednal R. Zimek (1999). U sloves *být* a *mít* a jejich ruských protějšků *быть* a *иметь* nalézáme jak známo vedle shod v obou jazycích různé rozdíly: z nejvýraznějších připomeňme např. pravidelnost nulové prezntní formy ruského *быть* a podstatně omezené, vcelku okrajové uplatnění slovesa *иметь* ve prospěch *быть* v konstrukci s pseudolokalizátorem *у меня (есть)*. Oba tyto jevy mají dosti dalekosáhlé důsledky pro syntaktickou stavbu ruštiny; sr. např. Žaža (1999, 73).

Nulovost prezntního tvaru ruského slovesa *быть* je ve sponové funkci kompenzována existencí téměř synonymního *являться* a několika dalších významově blízkých polosponových sloves, např. *служить*, *состоять*, *числиться*, *приходиться*, *доводиться*, *представлять собой*, zatímco čeština zde namnoze vystačí se samotným *být*. Sr.: Его работа *служит* нам образцом. *Его práce je nám vzorem*; Она *состоит* / *числится* ассистентом. *Je asistentkou*; Ирина мне *доводится* племянницей. *Irena je má neteř* apod. V případě *быть* plnovýznamového nelze sice mluvit o přímém impulzu ze strany nulového tvaru k nějaké kompenzaci, protože je tu pro prezens v řadě případů k dispozici neohebné *есть*, přesto však i toto plnovýznamové *быть* alternuje s řadou sémanticky blízkce příbuzných sloves jako *существовать*, *иметься*, *встречаться*, *находиться*, *наличествовать*, jejichž přímé české protějšky rovněž ustupují do pozadí před ekvivalentem *být*. Např.: Я думаю, следовательно *существую*. *Мyslím, tedy jsem*; Для этого *имеются* все условия. *Pro to jsou všechny podmínky*; *Встречаются* и другие осложнения. *Jsou i jiné komplikace* apod.; sr. Bauer/Mrázek/Žaža (1979), Adamec (1960).

Zimkova (1999, 22–25) podrobná specializace významů sloves *esse* a *habere* je plně výstižná, na druhé straně však je nutno konstatovat, že v porovnání s češtinou ruština k vyjadřování existence a posesivity v širokém smyslu daleko bohatěji využívá sloves ve větší nebo menší míře se slovesy *esse* či *habere* synonymických.

2.

Poněkud stranou zájmu lingvistů zůstávalo dosud v tomto směru jiné podobné sloveso, jistým způsobem příbuzné-s předcházejícími, a to *dát* / *дать* (*dare*) s prvotním významem ‚odevzdat (někomu něco) do vlastnictví‘ a jeho nedokonavý protějšek *dávat* / *давать*. I toto sloveso se vyznačuje tím, že je jeho užití v obou jazycích plně shodné jen v určitém nepřilíš rozsáhlém pásmu významů. V dalších je jeho fungování často příznačné jen pro jeden z jazyků, zatímco druhý je nahrazuje prostředkem jiným.

Oba jazyky se v podstatě shodují ve významu základním a jemu blízkém, sr. *дать* деньги на дорогу; *дать* аванс *zálohu*; *дать* сдачи на тысячу рублей *dát zpět na 1000 r.*; *дать* на чай (кому) *dát spropitné* komu; *дайте* мне полкило яблок; сколько вы за это *дали?*; *дать* есть, пить *dát najíst, napít*; *дать* лекарство (больному) *dát / podat lék*; чего бы я не дал за то, чтобы... *co bych za to dal, kdyby...* podobně i *дать* кому (свой) адрес, телефон, интервью; *дать* мат *dát mat* (avšak *dát šach объявить* шах, *dát gól забить* гол). Sloveso *дать* namnoze substituuje i význam ‚půjčit‘ (jehož jednotný ekvivalent ruština nemá): *дай*, пожалуйста, карандаш *půjč mi tužku, prosím tě*; *дайте* (на время) ваш ключ *půjčte mi váš klíč*; здесь *дают* напрокат машины *zde půjčují auta* (tj. půjčovna).

Možné je spojení *дать* i s abstraktním objektem: *дать* возможность s inf. *dát možnost / příležitost*; *дать* повод (для чего, к чему) *záminku* к чему ap., *дать* понять (кому), что... *dát najevo / na srozuměnou* кому, že; v ruštině se zde však často vyskytují předponové odvozeniny od *дать*: *подать* хороший пример *dát dobrý příklad*; *отдать* предпочтение (кому перед кем) *dát přednost* кому před kým, *задать* вопрос (кому) *dát otázku* кому; *продать* новый смысл (чему) *dát nový smysl* чему. Sr. však také oddíl 3.

Ve výrazech s významovým odstínem ‚poskytnout‘ českému *dát* silně konkuruje sloveso *предоставить*: *dát* кому *možnost* vybrat si *предоставить* (кому) возможность выбора; *dát k dispozici* pracovní кому *предоставить* кабинет (в чьё распоряжение); *dát úplnou volnost* кому *предоставить* самому себе (кого).

Pásmo jen částečně shodného uplatnění *dát* / *дать* představuje i sémantický okruh blízký předcházejícímu, totiž ‚(ne)dovolit, (ne)připustit, (ne)umožnit‘: *dejte* mu *domluvit / nechte* ho *d.*; *дайте* (ему) *договорить*; *(не)дей* *пánbùh!* *(не)дай* бог!; *небыло* jí *дано* *zachránit se* (ей) *не дано было* спастись; avšak: *недал* на себе *нич* *знáт* он *не подал / показал* виду; *дá* si *всechno* *líbit* он *всe*

sterpnut / из него можно верёвки вить; *dali jsme se ošidit* нас обманули; *nedalo tu to a přese přišel* он не выдержал / вытерпел и всё же пришёл; *dejte tomu (před) položit, dopustit, скажем*.

Podstatně odlišné jsou protějšky běžného českého *dát* ve významu ‚položít‘, ‚postavit‘, ‚umístit‘, ‚přemístit‘ apod. ve spojení s příslovečným určením místa. Toto *dát* nemá v ruštině totožný ekvivalent: odpovídají mu vždy slovesa konkrétnějšího významu. Sr.: *dát knihu na policiku položit* книгу на полку; *dej květiny na stůl postav* цветы на стол; *dal jsem kabát do skříně* я повесил пальто в шкаф; *dát dopis do schránky opustit* письмо в ящик; *dát co do novin opublikovat* (что) в газете; *dát si (k jídlu) co заказать / vzít* (себе) что; *dejte to pryč ze stolu ubereme* это со стола; *kam jsem to jen dal?* куда я это только дел / девал?; *dal si ruce do kapes* он (за)сунул руки в карманы; *dal si klobouk na hlavu* он надел шляпу; *dali mi nohu do sádry* ему наложили гипс на ногу / ему положили ногу в гипс; *hov. dali ho do Prahy* его перевели в Прагу. Podobná jsou i spojení s abstraktnějšími substantivy: *dáme to na pořad jednání postavim* это на повестку дня; *dát do oběhu nové mince pustit* в обращение / оборот новые монеты; *dát do provozu závod, stroj pustit* в ход, *vesti* в действие (завод, машину), *dát co do pořádku přivést* в порядок (что); *dát koho do důchodu / penze poslat / přivést* (кого) на пенсию, *dát koho na starost* кому *оставить* (кого) на попечение (кому); *podobně dát výpověď* кому *уволить* (с работы кого), *o sobě odvolat* (от службы, от квартиры), *dát žákovi špatnou známku postavim* ученику плохую отметку / оценку.

Sem lze zařadit i některé formálně podobné frazeologizmy obsahující sloveso *dát*, které mají ovšem ekvivalenty odlišného rázu, např. *kams dal oči?* куда ты смотрел? / где у тебя были глаза?; *nedám si pro to nohu za krk* расшибаться в лепёшку я ради этого не стану; *tohleto si za rámeček nedáš* это тебе не делает чести / хвастаться тут нечем; *dejte si to za klobouk подавитесь (вы) этим*.

Zcela odlišné jsou ruské protějšky spojení *dát pozor* na co (v němž cítíme imitaci německého *Acht geben*) např.: *dát pozor* na dítě *присмотреть* за ребенком; *dej pozor* (na vlak)! *осторожно, берегись* поезда!; *dej si pozor* na jazyk! *придержи* язык! ; *dej si na něho pozor!* будь с ним *осторожен / держи* с ним *ухо остро!*

Výraznou sémantickou skupinu představují v češtině konstrukce s *dát* (+ infinitiv) ve významu ‚postarat se o vykonání něčeho v něčím (zpr. vlastním) zájmu‘. Ani zde se v ruštině slovesa *дать* užít nedá: predikátorem je buď jiné sloveso zájmu (+ infinitiv), nebo jen samo sloveso vyjadřující, o vykonání čeho jde: *dal(a) jsem si ušít šaty* я *заказал(a) / сшил(a)* (себе) костюм / платье; *dal jsem se oholit, ostříhat* я *побрilsя / постригся* (в парикмахерской); он *оперировался* у своего знакомого *dal se operovat od známého*; она *нанялась* в домработницы *dala se najmout za služku*; *otec dal prostřít velký stůl* отец *велел* накрыть большой стол; *Petr dal vaši sestru pozdravovat*

Петр *просил* передать вашей сестре привет. Na hranici ustálených obrátů jsou výrazy *dal se prosit* он *заставлял* себя упрасивать; *dejte si na tom záležet* *обратите* (на это) особое внимание.

3.

Ruské sloveso *дать* / *давать* má silnou tendenci pojit se s objektem vyjádřeným deverbativem nebo substantivem významově blízkým. Některá taková spojení se vyskytují v obou jazycích, např. *дать согласие* на что *dát souhlas* k čemu; *дать выход* чему *dát průchod* čemu; *дать обещание* *dát slib*; *дать выговор* (кому) *dát důtku* komu; *дать отсрочку* *dát odklad*; *дать себе труд* *dát si práci* apod. V ruštině je však rejstřík těchto výrazů mnohem bohatší a v řadě případů lze takové konstrukce interpretovat jako analytická spojení neplnovýznamového slovesa se substantivem jako sémantickým centrem, vytvářející významový celek. Ve většině případů mají tato spojení v češtině syntetický ekvivalent; např.: *дать* *оценку* *zhodnotit*; *дать* *анализ* *analyzovat* / *podat analýzu*; *дать звонок* *zazvonit*; *дать свисток* *zapískat*; *машина дала гудок* *auto zahoukalo* / *zatroubilo*; *мотор даёт перебои* *motor vunechává*; *стена дала трещину* *zeď popraskala*; *корабль дал течь* *do lodi začalo téct*; *дать сражение* с кем *utkat se v bitvě s kým* apod. Uvedená tendence vytvářet podobná verbonominální spojení je pro ruštinu příznačná obecně a zasahuje i jiná slovesa širokého významu, např. *принимать* *участие* (в чём) *účastnit se* čeho, *оказывать* *поддержку* (кому) *podporovat* *koho* a mn. j. Viz odd. 6.

Podobně se *дать* často spojuje i s různými substantivy nedeverbativními a v češtině zpravidla klademe místo *dát* slovesa konkrétnější: *дать* *обед*, *бал*, *спектакль* *uspořádat* *oběd*, *ples*, *představení* ap. Některá spojení jsou více či méně ustálená v přímém i přeneseném významu: *дать газ* *přidat plyn*, *дать занавес* *spustit oponu*; *дать маху* *šlápnout vedle* / *udělat botu*, *дать стрелача* *prásknout do bot* a mn. j. Deribas (1975, 41) uvádí podobných spojení s *дать* přes 50.

Sloveso *дать* se stalo i součástí frazeologizmů, v nichž ztrácí svůj význam, např. она *ни дать ни взять* *Ева* *je úplně jako Ева*; *гов.* он *придёт как пить* *дать vsadím na to krk, že přijде*.

Tvar nedokonavého imperativu *давай(те)* (+ /будем/ + inf. / + 1. os. pl. dok. prez.) poklesl na součást analytického inkluzivu: *давай(те)* (*будем*) *переписываться* *пойдите si dopisovat*; *давай(те)* *сноём* *пойдите si записывать*. Dokonavé *дай* se uplatňuje jako částice ve spojení s 1. os. dokonavého prezentu vyjadřujícím vnitřní popud k vykonání něčeho: *дай* *зайду* *туда* *со kdybych там зашёл*; *дай* *попробуем* *со kdybychом* *то зkusili* apod.

Reflexivní podoba *dát se* má ve většině případů významy zcela odlišné od ruského *даться*.

Plnovýznamové *dát se* (+ *do* + gen./na + ak.) má zaprvé inchoativní význam ‚začít (se zaujetím) něco konat‘, ‚pustit se do něčeho‘ a pojí se tu s deverbativem. V ruštině mu odpovídají různá synonyma typu *приняться* (+ za n. inf.), *взяться* (+ za n. inf.), *броситься* (+ inf.), *пуститься* (+ inf.) apod., popř. se inchoativnost vyjadřuje jiným prostředkem: *dát se do práce* *взяться / приняться* за работу; *dát se na útěk* *броситься / пуститься* бежать; *dát se do řeči* s kým *завести* разговор с кем / *заговорить* с кем; *dát se do hádky* s kým, *затеять* ссору с кем; *dát se do pohybu*, *прийти* в движение; *dát se na ústup* *начать* отступать; *dát se do pláče* *расплакаться*; *do smíchu* *рассмеяться*; *dalo se do deště* *пошёл* дождь. Deverbativní substantivum může v č. zůstat i nevyjádřeno (takto zpravidla při významu ‚začít konzumovat něco‘ apod.): *dát se do lívanců*, *do pečínky* (= do pojídání l.) *приняться* за блины, за жаркое; *moli se dali do šatů* *моль завелась* в одежде; *dala se do mne zima* *меня стало* знобить; *dali se do sebe* они вцепились друг в друга apod.

Ve významu ‚zaměřit někam‘ odpovídají slovesu *dát se* (+ adverbiale) rovněž synonymní výrazy *пойти*, *направиться* ap.: *dát se napravo*, *nalevo* *пойти / направиться / свернуть* направо, налево; *touto cestou* *пойти* по этому пути; *dát se nahoru* *пойти / подняться* вверх / наверх / в гору, *dolů* *пойти / спуститься* вниз/под гору / с горы.

Konečně třetím významem slovesa *dát se* (*k* + dat., *na* + ak.) je ‚stát se členem nějakého sdružení, instituce apod.‘. Ekvivalentem jsou zde slovesa *пойти*, *поступить* (в, на + ak.) : *dát se k vojsku*, *na vojnu* *поступить* в армию / на военную службу; *dát se k letcům* *поступить / пойти* в авиацию, hov. в лётчики; *dát se k divadlu* *пойти* в aktéry / aktřisy, *поступить* на scenu; *dát se na učitelství* *поступить* в учителя.

Protějškem modálního *dát se* (3. os. + inf.), vyjadřujícího možnost uskutečnit nějaký děj, bývá nejčastěji modální predikativum *можно* (s transformací konstrukce), při záporu *нельзя*: *ta řeka se dá přeplovat* *реку можно переплывать*; *rovnice se nedá řešit* *уравнение (akuz.) нельзя решать*; *to se dalo čekat* *этого можно было / следовало ожидать*; *schovával se, kde se dalo* *он прятался, где только можно было*; *nedá se nic dělat* *ничего не поделаешь*. Modální význam možnosti / nemožnosti lze však v ruštině vyjádřit i pouhým reflexivním tvarem nedokonavého slovesa vyjadřujícího příslušný děj: *dveře se dají otevřít* *дверь открывается*; *maso se nedá krájet* *мясо не режется*; *prut se dá ohnout*, *a hůl ne(dá)* *прут гнётся*, *a палка не гнётся*.

Ruské *даться / даваться* je hovorové; má jediný význam blízký českému ve spojeních *даться кому (в руки) dát se / nechat se chytit; не даваться в обман недат се / ненечат се oklamat*. Podobnou strukturu má i frazeologické *дивы даваться быть překvapen, nevyjít z údivu*. Další významy jsou však odlišné: v konstrukci s personickým dativem lze slovesem *даться / даваться* vyjádřit něčí schopnost snadno si něco osvojit, něco splnit: *математика ему далась математика ми šla; языки ей не даются языку jí nejdou; бодрые слова ему давались нелегко povzbudivá slova se mi neříkala lehce*. Údiv, rozmrzelost apod. nad něčím vyjadřuje ojedinělá konstrukce typu *далась тебе эта книга со то máš pořád s tou knihou? / со sis to zamañul / usmyslel s tou knihou?; не знаю, что вам дался этот Ваня неvim, со máte pořád s tím Ваñоu / na tom Ваñоvi*.

Hlavní diference ve fungování slovesa *дát / дать* mezi oběma jazyky je tedy poměrně snadné identifikovat. Daleko obtížnější je zodpovědně pátrat po jejich hlubších příčinách. To ovšem v rámci této stati není možné. Obecně lze alespoň naznačit, že převaha českého *дát* zejména ve vazbě s příslovečným určujícím členem (typu *дát něco někam*), která ruštině chybí, ukazuje na blízkost podobným konstrukcím německým (*die Blumen in die Vase geben, gib es unter das Dach* aj.). Podobně ukazují na německý pramen ustálené výrazy *дát pozor – Acht geben* × r. sr. výše, *дát кому pokoj – jemandem Ruhe geben* × *оставить кого в покое, дát со k lepšímu – etwas zum Besten geben* × *развлечь кого чем, дát кому за правду – jemandem Recht geben* × *согласиться с кем, то si nedám libit – das lasse ich mir nicht gefallen* × *я этого не потерплю* a n. j. Německou konstrukci zrcadlí i typ *дát se ostříhat, oholit... sich Haare schneiden lassen, sich rasieren lassen* × *постричься, побриться*; v němčině je tu ovšem sloveso *lassen*, jehož doslovný ekvivalent *nechat* je v substandardním úzu chápán v tomto případě jako synonymum k *дát*; sr. lidové *nechat se + inf. místo dát se*. Sr. i *в té věci се ненеchá nic děлат – in der Sache läßt sich nichts machen* apod.

Naproti tomu četné ruské výrazy s *дать + substantivum* tvořící významovou jednotku (*дать гудок – zahoukat, дать оценку – zhodnotit*) jsou (podobně jako spojení s jinými slovesy širokého významu, např. *брать, делать, иметь, нести, ставить* aj.) příznačným výrazem sklonu k analytičnosti ruštiny, projevující se nejen při pojmenování procesů a dějů, ale i substancí a vlastností (Žaža 1999, 14–22).

LITERATURA

- ДЕРИБАС, В. М.: Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка. Москва 1975.
- ОЖЕГОВ, С. И.: Словарь русского языка. Москва 1989²¹.
- Словарь синонимов. Под ред. А. П. Евгеньевой. Ленинград 1975.
- Чешско-русский словарь. Под ред. Л. В. Копецкого, Й. Филиппа и О. Лешки. Москва–Прага 1976.
- ADAMEC, P.: K ekvivalentům sloves *býti* a *míti* v ruštině. In: Rusko-české studie. Sborník VŠP v Praze, Jazyk a literatura II, Praha 1960, 191–213.
- BAUER, J. – MRÁZEK, R. – ŽAŽA, S.: Příruční mluvnice ruštiny 2. Praha 1979³.
- ERHART, A.: Das indoeuropäische Verbalsystem. Brno 1989.
- ERHART, A. / VEČERKA, R.: Úvod do etymologie. Praha 1981.
- CHVANY, C. V.: On the syntax of BE-sentences in Russian. Cambridge, Mass., 1975.
- KOŘENSKÝ, J.: Teorie tzv. statických významů české věty. Slovo a slovesnost 40, 1979, 271–285.
- Morfologie ruštiny. I-II. Red. V. Hrabě. Brno 1996–1997.
- MRÁZEK, R.: Funkční distribuce *habere* a *esse* v slovanské větě. In: Československé přednášky pro mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Praha 1973, 176–182.
- Rusko-český slovník. Red. L. V. Kopeckij a O. Leška. Praha–Moskva 1978.
- Slovník spisovné češtiny. Red. J. Filipec a F. Daneš. Praha 1978.
- ZIMEK, R.: Několik poznámek k výpovědím s *být* a *mít*. In: Příspěvky k aktuálním otázkám jazykovědné rusistiky. Ed. J. Gazda. Brno 1999, 19–27.
- ŽAŽA, S.: Ruština a čeština v porovnávacím pohledu. Brno 1999.

Stanislav Žaža
Ústav slavistiky
Filosofická fakulta
Masarykovy university
Arna Nováka 1
CZ-66088 Brno
(zazas@phil.muni.cz)